

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РЕІНТЕГРАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙSOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A DETERMINANT OF REINTEGRATION OF
SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS AND THEIR FAMILIES

У статті розглянуто актуальну проблему сьогодення – питання реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей. На основі аналізу вітчизняної й закордонної наукової літератури визначено сутнісне і змістовне наповнення концепту «реінтеграція». Реінтеграція розглядається як процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. Проаналізовано принципи, на яких будується реінтеграційний процес у сфері соціально-психологічної допомоги. Розглянуто багатогранність процесу реінтеграції, особливо зосереджена увага на ціннісно-змістовому і структурно-функціональному рівнях. Окреслено специфічні особливості реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей, які полягають в наявності соціальних і особистісних дисфункцій (криза ідентичності, ПТСР, когнітивний дисонанс, екзистенційна фрустрація і т.і.). Виокремлено основні детермінанти реінтеграції та проаналізовано етапи індивідуального сценарію успішної реінтеграції особистості військовослужбовця, ветерана Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил чи одного з членів їх сімей. Визначено, що ключовою детермінантою успішної реінтеграції може слугувати соціальне підприємництво. Соціальне підприємництво визначається як соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. Окреслюються ключові характеристики соціального підприємництва крізь призму таких наукових підходів, як системний/екологічний, міждисциплінарний, стейкхолдерський та партисипативний, що слугують фасилітаційним фактором для успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей.

Ключові слова: реінтеграція, військовослужбовці, ветерани АТО/ООС, члени сімей

військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС, соціальне підприємництво, партисипативність.

The article considers the current issue of reintegration of servicemen, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families. The essence and content of the concept of "reintegration" are determined on the basis of the analysis of domestic and foreign scientific literature. Reintegration is seen as the process of returning or entering the individual into a social system by restoring or forming social ties, attachments and relationships, gaining social experience, social competence. The principles that are the basis of the reintegration process in the field of social and psychological assistance are analyzed. The multifaceted nature of the reintegration process is considered, much attention is paid to the value-content and structural-functional level. Specific features of reintegration of servicemen, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families are outlined. These features are presented in the form of social and personal dysfunctions (identity crisis, PTSD, cognitive dissonance, existential frustration, etc.). The main determinants of reintegration are identified and the stages of the individual scenario of successful reintegration of the personality of a serviceman, a veteran of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation or one of their family members are analyzed. It is determined that social entrepreneurship can be a key determinant of successful reintegration. Social entrepreneurship is defined as a social phenomenon that, through the use of business approaches, promotes social change at the community level by involving key partners. The key characteristics of social entrepreneurship are outlined through the prism of such scientific approaches as systemic / ecosystem, interdisciplinary, stakeholder and participatory, which serve as facilitation factors for the successful reintegration of serviceman, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families.

Key words: reintegration, servicemen, ATO/JFO veterans, family members of servicemen and ATO/JFO veterans, social entrepreneurship, participation.

УДК 364.4-057.36
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.45>

Нагорна Н.С.

к.психол.н.,
декан факультету соціальних
технологій, оздоровлення та
реабілітації
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Максьом К.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Реінтеграцію як поняття, в основному, розглядають з позиції політологічних і соціологічних наук, при цьому психологічні особливості дослідження цього багатогранного і складного феномена є досить нечисленні. Психологія реінтеграції здебільшого вивчалася у контексті ресоціалізації, зокрема ресоціалізацію як складний і тривалий процес повернення індивіда до соціуму вивчали Т. Сила, Н. Кривоконь, Т. Авельцева, О. Димитров, Н. Завацька, М. Кондратьєв, В. Кривуша, Й. Лангмейєр, Ю. Лоб-

ков, З. Матейчек, В. Сафронов, В. Синьов, В. Пірожков, Г. Радов, Z. Bartkowiec, M. Kalinowski, O. Lipkowski, та ін.

Західні визначення реінтеграції як явища стосуються переважно адаптації окремих індивідів, що опинилися у певних соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних умовах, які ускладнюють або унеможливають їх участь у суспільному житті як повноцінних членів. Реінтеграція покликана усунути ці перешкоди, забезпечивши цих осіб механізмами, способами, моде-

лями взаємодії та участі у суспільстві. Так, визначення суспільної реінтеграції означає процес переходу від стану, в якому людина не була повноцінно функціонуючим членом суспільства до стану, за якого індивід самостійно контролює та регулює своє життя та участь у суспільних процесах [9].

Таким чином поняття психології реінтеграції як проблеми повернення індивіда до соціуму має тривалу історію, але відносно нечітке наукове підґрунтя і потребує подальшої концептуалізації.

Український тлумачний словник визначає реінтеграцію як: 1) об'єднання на нових принципах того, що раніше було роз'єднаним; 2) відновлення у громадянстві якої-небудь держави осіб, що раніше його мали.

Більш конкретизовано і розширено визначення реінтеграції представлено в «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» (2012), а саме: реінтеграція – *reintegration* (лат. *re* – префікс, що означає зворотну або повторну дію, лат. *integratio* – відновлення, поповнення) – процес повернення людини у суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення нею відповідного рівня емоційного стану тощо. Організація та забезпечення оптимальних умов реінтеграції створюють можливості для подальшого повноцінного функціонування індивіду у соціумі [5, с. 171].

Відповідно до вищевикладеного, реінтеграцію можна розглядати як об'єднання в єдине ціле частин, або як процес, що веде до такого результату. Це перетворення відносно самостійних, слабо пов'язаних між собою елементів у функціональну систему, формування та відпрацювання вмінь і навичок соціальної компетентності (здатності до співпраці, вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих обставинах, комунікативні навички, вміння усвідомлювати різні соціальні ролі та брати участь у житті громади тощо).

Таким чином, реінтеграція являє собою процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. Реінтеграцію ми розглядаємо саме в контексті соціуму, і, відповідно, як процес, що розгортається у мережі соціальних взаємодій. Саме зміст соціальних взаємодій у певній соціальній системі можна покласти в основу визначення даного поняття.

В сфері соціально-психологічної допомоги реінтеграційний процес будується

на наступних принципах: гуманізм (повага до особи що проходить реінтеграцію, безумовне прийняття всіх її індивідуальних особливостей, розуміння її цінності для соціуму); індивідуальний підхід (виявлення індивідуально-психологічних особливостей, унікальних потреб, розробка персонального плану реінтеграції); пріоритетність інтересів особи, що проходить реінтеграцію (визначальну роль в діяльності грають саме інтереси особи); комплексний підхід (широковекторне оцінювання потреб особи і середовища, в яке вона реінтегрується); партисипативність (включеність, залученість, зацікавленість в процесі реінтеграції); стимулювання до самопомоги (самозабезпечення та саморозвитку); стимулювання творчості (створення чогось нового, вдосконалення механізмів і т.п.).

До категорії осіб, що опинилися у складних соціально-психологічних, соціально-політичних і соціально-економічних умовах та потребують реінтеграції, можна віднести військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції (АТО)/Операції Об'єднаних сил (ООС) та членів їх сімей. Дослідники Т. І. Єреміна, Н. П. Крюков, Ю. Ю. Логінова свідчать, що адаптація учасників бойових дій до умов цивільного життя характеризується напруженими відносинами між ними та суспільством. Абсолютна більшість ветеранів негативно ставляться до представників влади, вважаючи, що держава не виконує свої зобов'язання перед ними. Суспільство ж ставиться до ветеранів з нерозумінням та побоюванням, що посилює реакцію ветеранів на незвичні умови, які вони оцінюють з притаманним їм фронтовим максималізмом [6]. Ще однією проблемою, притаманною ветеранам, є посттравматичні стресові розлади (ПТСР). Багато робіт, присвячених цьому феномену, з'являлось, як правило, після значних військових конфліктів (А. М. Краснянський, П. В. Морозов, Н. В. Тарабріна, Є. О. Лазебна, М. Е. Зеленова та ін.). Л. Китаєвим-Смик розроблено типологію учасників бойових дій з деструктивними постстресовими змінами особистості [10]. Члени сімей військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС також опиняються в ситуації когнітивного дисонансу, з одного боку – відчуття радості і полегшення від возз'єднання сім'ї, з іншого боку – непорозуміння в спілкуванні, емоційний дисонанс, нові звички військовослужбовця чи ветерана АТО/ООС часто призводять до відчаю.

Отже, військовослужбовці, ветерани АТО/ООС та члени їх сімей наразі складають значний масив суспільства, а внаслідок соціальних і особистісних дисфункцій перебувають у стані постійної невизначеності,

невпевненості в майбутньому, екзистенційної фрустрації, а отже нагально потребують надання допомоги задля досягнення успіхів в реінтеграції.

В успішній реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей зацікавлені всі верстви суспільства, адже постійна загроза системі термінальних цінностей дезінтегрованих і дезадаптованих людей (а в даному випадку – людей, що мають військовий досвід і навички), відчуття ними соціальної знехтуваності і особистісної неспроможності можуть призвести до різноманітних соціальних девіацій. Тому вищезазначена проблема потребує вироблення дієвих механізмів реінтеграції.

Основною фундаментальною проблемою, на вирішення якої спрямовано процес наукового пошуку, є нагальна потреба у розробці базових соціально-психологічних засад сприяння активній реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, які внаслідок деструктивних соціальних перетворень, набувають статусу «соціальних аутсайдерів» та потребують соціально-психологічної допомоги.

У розрізі окресленої проблеми актуальним і ключовим питанням постають детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. В даному випадку необхідна розробка багатовекторної стратегії і тактики реінтеграції, яка, в першу чергу, буде спрямована на створення такої розвивальної соціальної ніші, в якій різновікові і різносторонні категорії реінтегрантів (адже військовослужбовці, ветерани АТО/ООС та члени їх сімей – це особи з безліччю індивідуально-психологічних і вікових особливостей) мали б можливість для просоціальної переорієнтації (переосмислення ієрархії цінностей і цілей, зміни моральних принципів, зміни стратегій поведінки в стресових ситуаціях і т.п.).

Процес активної реінтеграції може стимулюватися шляхом безпосереднього включення реінтегрантів у спеціально організовану спільну діяльність, фундаментом якої будуть виступати принципи реінтеграції, що описані вище. Саме спільні дії в предметно-діяльнісному середовищі мають більший мотиваційний потенціал, ніж спроби вербального пояснення тактик ефективної взаємодії в умовах цивільного соціуму. В рамках такого діяльнісного підходу детермінантою реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей можна визначити соціальне підприємництво, яке надасть шанс реінтегрантам активізувати свою суб'єктність та реконструювати своє світосприйняття.

Соціальне підприємництво (СП) можемо визначити як соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. З точки зору наукового аналізу соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, найбільш доречним буде дослідження ознак СП через характеристику інтенцій особистості соціального підприємця.

Результати дослідження, що проведено А. Передо та М. Маклін [1] вказують на такі ключові характеристики особи соціального підприємця: особа націлена на створення соціальної цінності; продемонструвала здатність розпізнати та скористатися можливостями для створення такої цінності; застосувала інновації у створенні соціальної цінності; готова прийняти ступінь ризику вище середнього в створенні соціальної цінності; та є надзвичайно винахідливою в умовах відносного дефіциту активів у здійсненні своєї соціальної діяльності. Якщо поглянути на ці характеристики крізь призму характерних особливостей особистості військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, можна припустити, що особа, яка захищала свою державу (або член її сім'ї), ще протягом військової служби була націлена на створення соціальної цінності, а готовність прийняти ступінь ризику вище середнього в створенні соціальної цінності не викликає сумнівів. Здатності розпізнавати і користуватися можливостями, застосуванню інновацій у створенні соціальної цінності, а також надзвичайній винахідливості в умовах відносного дефіциту активів у здійсненні своєї соціальної діяльності може значно допомогти військовий досвід особи (або досвід «виживання» в умовах дистантної сім'ї під час військової служби одного з членів родини).

Отже, соціальне підприємництво, визначається як феномен, що може впливати на особистість, котра увібрала ряд не лише важливих економіко-психологічних характеристик, а також має розвинуте почуття обов'язку, міцну громадянську позицію, моральність. Зазначені якості ідеально співвідносяться з особистісними якостями військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей.

Якщо розглянути соціальне підприємництво з позиції системного підходу [2], то воно вбачається частиною суспільства як надсистеми, та взаємодіє з іншими її частинами або партнерами (бізнес, держава, громада, освіта). У той же час соціальне підприємництво є також складною системою зі своїми

підсистемами: команда, соціальна місія, партнери, бізнес-модель та інше. Практики соціального підприємництва в Україні в рамках екосистемного підходу до екосистемі СП відносять: підприємців, бізнес-асоціації та корпорації, донорів, фонди, соціальних інвесторів, інкубатори, акселератори, заклади вищої освіти, організації, що надають посередницькі та дослідницькі послуги, органи влади, медіа та громаду. В розрізі проблеми реінтеграції важливим аспектом соціального підприємництва з точки даних підходів є не просто наявність системи і партнерів в ній, а можливість військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей віднайти в цій системі «побратимів» у цивільному житті і вибудувати з ними ефективну взаємодію на основі законів групової динаміки (важливими будуть показники згуртованості, рівню довіри, соціально-психологічного клімату і т.і.).

Міждисциплінарний підхід до питання розвитку соціального підприємництва акцентує увагу на різноаспектності суспільного життя та залежності від розбудови конструктивних партнерських відносин між сферами освіти, бізнесу, держави та громади. Питання реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей також потребує міждисциплінарного підходу і зачіпає найрізноманітніші сфери суспільного життя, адже, як вже було зазначено вище, суспільству необхідна розробка багатовекторної стратегії і тактики реінтеграції, яка буде спрямована на створення такої розвивальної соціальної ніші, в якій різновікові і різносторонні категорії реінтегрантів будуть мати можливості для просоціальної переорієнтації.

Стейкхолдерський підхід, що визначає механізми впливу ключових стейкхолдерів на соціальне підприємництво («держава-громада-бізнес-освіта»), допомагає поглянути на СП як розгалужену систему інститутів підтримки реінтегрантів.

В рамках партисипативного підходу соціальне підприємництво розглядається як синергетична взаємодія ключових стейкхолдерів («держава-громада-бізнес-освіта»). Відмінність з позицією стейкхолдерського підходу полягає в зосередженні уваги саме на взаємодії, рівності, «суб'єкт-суб'єктності» процесу. В процесі реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей важливим є включення реінтегрантів у процес створення власного соціального підприємства та розвитку СП на різних таксономічних рівнях (в громаді, регіоні, країні) саме в якості суб'єкта взаємодії. Саме така синергетична взаємодія реінтегрантів з ключовими стейкхолдерами

надасть можливість для успішної реінтеграції зі сталим ефектом [3].

Таким чином, соціальне підприємництво з точки зору будь-якого підходу до його визначення і розвитку, цілком очевидно співвідноситься з процесами реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Крім того, важливо зазначити, що як сфера діяльності СП відповідає принципам реінтеграції: гуманізм (в процесі побудови бізнес-плану соціального підприємства особа-реінтегрант має виключну цінність як засновник, крім того філософія соціального підприємництва передбачає гуманне ставлення до всіх суб'єктів взаємодії); індивідуальний підхід, пріоритетність інтересів особи, що проходить реінтеграцію (ідея соціального підприємства завжди вибудовується на системі індивідуальних цінностей і потреб); комплексний підхід (соціальне підприємництво поєднує позитивний вплив на соціального підприємця з позитивним впливом на громаду і середовище); партисипативність (соціальне підприємництво передбачає включеність, залученість всіх суб'єктів взаємодії); стимулювання до самопомогі (в процесі створення соціального підприємства реінтегрант виступає суб'єктом і провідником – соціальним підприємцем); стимулювання творчості (соціальне підприємництво передбачає застосування інноваційних підходів в процесі діяльності).

Авжеж, процес реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей шляхом залучення їх до соціального підприємництва потребує проходження певних підготовчих етапів: 1) усвідомлення реального соціально-психологічного стану особистості і визначальних чинників реінтеграційної ситуації, тобто рефлексія актуального реінтеграційного стану; 2) вивчення реінтеграційного потенціалу особистості – емоційна готовність до змін як ототожнення з системою нових умов, правил і норм набуття позитивних і нетравмогенних просоціальних образів Я і стилів поведінки; 3) напрацювання загальної мети, конкретної внутрішньої тактики і стратегії особистісних видозмін, а також моделювання перспективи досягнення реінтеграційного ефекту; 4) когнітивне осмислення реінтеграційної ситуації як позитивного й успішного переходу до нового статусу і ролі (виключення ситуації, коли процес реінтеграції асоціюється з «втратою себе», «втраченим часом» і т.п.).

Тобто, в процесі підготовки до залучення реінтегрантів до соціального підприємства необхідно проаналізувати поточну ситуацію реінтеграції, включити особистість

в різні стани і предметності, які стимулюють осмислення актуальної ситуації розвитку, своїх сильних і слабких сторін, набутих навичок і т.і., вироблення готовності до змін та накреслення перспектив для набуття подальших нових поведінкових стратегій, моделей, статусів і ролей [4].

Проведений нами теоретичний аналіз наукової літератури дає підстави для наступних узагальнень. Реінтеграція являє собою процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. В процесі реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей об'єктом виступають проблеми повернення до цивільного життя, а саме соціальні і особистісні дисфункції, самі ж реінтегранти виступають активними суб'єктами цього процесу. Чинниками успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей є розвиток особистісних якостей реінтегрантів, наявність сприятливої ситуації під час повернення до цивільного життя (на ціннісно-змістовому і структурно-функціональному рівнях) та підтримка громади, в т.ч. можливість взаємодії з нею. Соціальне підприємництво – це соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. Соціальне підприємництво, об'єднуючи всі виділені чинники успішної реінтеграції, може бути визначено як ключовий детермінуючий фактор в процесі успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Особливістю соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей є сталість його впливу. Подальші перспективи дослідження вбачаються у емпіричному підтвердженні гіпотези про визначення соціального підприємництва як детермінанти успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, а також в з'ясуванні соціально-психологічних особливостей військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей як суб'єктів розвитку СП.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Peredo A., McLean M. Social entrepreneurship: A critical review of the concept. *Journal of world business*. 2006. № 41.1. P. 56–65.
2. Revko A. Social Entrepreneurship as the Main Resource for the Regional Development. *Marketing and Management of Innovations*. Sumy State University. 2017. № 1. P. 85–96.
3. Tetiana Kolenichenko, Nadiia Nahorna, Kateryna Maksom, Alla Mekshun, Tetiana Sylva. The global and ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. Double-Blind Peer-Reviewed*. 2021. Volume 11, Issue 2, Special Issue XX, November. P. 77–83.
4. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 3. С. 134–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_p_2015_3_18
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. Редакцією І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
6. Еремина Т.И., Крюков Н.П., Логінова Ю.Ю. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях. 2006. URL: http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/270/50270/24619?p_page=1
7. Назаренко І.І., Якимець В.М., Печиборщ В.П., Слабкий Г.О., Іванов В.І., Поліщук А.О. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 1. С. 48–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2019_1_10
8. Петрочко Ж.В. *Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як пріоритет соціально-педагогічного забезпечення їхніх прав*. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки. Черкаси, 2008. № 121. С. 96–102.
9. Community reintegration. Webster's New World Law Dictionary. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.yourdictionary.com/dictionary-definitions/>
10. Харченко О., Мраморнова О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. № 37. С. 115–124. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8012>
11. Явір В.А. Реінтеграція: до проблеми визначення, суті та позиціонування у політиці України. *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*. 2017. Вип. 6. С. 64–67.